

У 1960–1980-х роках у Саксаганському районі міста споруджується житловий масив **Ювілейний**. Наприкінці 1970-х – у 1990-х роках на північному сході Жовтневого району Кривого рогу розвивається житловий масив **Індустріальний**. У 1970-х – 1996 р. у північній частині Тернівського району Кривого рогу на землях радгоспу ім. Т.Г. Шевченка споруджується мікрорайон **Даманський**. У 1970–1980-х роках у Саксаганському районі міста виростає мікрорайон **Сонячний**. У 1979–1988 роках у Довгинцевському районі міста будується мікрорайон **Східний**, у 1980-х роках формуються мікрорайон **Зарічний**, у 1991 р. – мікрорайони **Східний 1** та **Східний 2**. Останні два нині продовжують забудовуватися [4].

Таким чином, упродовж останніх 350 років на території Кривого Рогу утворився єдиний індустріальний ландшафтно-містобудівний організм, який віддзеркалює своєрідність обличчя сучасного міста.

1. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. У 3-х тт. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 592 с.
2. *Багалей Д.И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М.: Універ. тип., 1887. – С. 554–555.
3. *Орловський В.М.* Залізородна промисловість України в дореволюційний період. – К., 1974. – С. 51–51, 59, 118.
4. Енциклопедія Криворіжжя. – Кривий Ріг: ЯВВА, 2004. – Т. 1. – 699 с.; Т. 2. – 811 с.

Товстенко Т.Д., Тямін М.Ю. Територіальное и планировочное развитие г. Кривой Рог

В статье впервые описана разработанная авторами схема территориального и планировочного развития города Кривой Рог. В ее основу положены даты возникновения бывших зимовников, хуторов, слобод, которые позже переросли в селения и постепенно были присоединены к Кривому Рогу, а также приведены краткие сведения о них.

Tovstenko T.D., Tyamin M.Yu. Territorial and town planning development of Kryvy Rih

This article describes the first authors working out scheme of territorial and town planning development of Kryvy Rih. The dates arising late farmsteads, villages putted the basis of this scheme. Later they development on settlements and then added to town Kryvy Rih. The short information of this settlements brings in this article too.

М.Ю. ТЯМІН

Етапи містобудівного розвитку

м. Кривий Ріг

Кривий Ріг – одне з унікальних історичних міст України, потужний індустріальний центр та залізничний вузол. Зараз районний центр Дніпропетровської області. Місто займає провідне становище в еконо-

міці України, що обумовлене географо-геологічними характеристиками. Розташоване у степовій зоні Придніпровської височини і Причорноморської низовини, у верхів'ях р. Інгульця та низов'ї р. Сакса гань, яка впадає в неї на території сучасного Кривого рогу. Місто знаходиться в межах Криворізької структури, яка має унікальні запаси залізних руд.

Завдяки сприятливим кліматичним умовам територія м. Кривий Ріг була заселена з давніх часів. Про це свідчать археологічні знахідки, що відносяться до епохи пізнього палеоліту (35–12 тис. років тому; Дубова Балка, Ковальська Балка), мезоліту (12–8 тис. років тому; мікрорайон 5-ї Зарічний), неоліту (VI–IV тис. до н.е.; біля селища Веселі Терни, на берегах Кресівського водосховища, біля мікрорайону Зарічний), енеоліту та доби бронзи (IV–III тис. р. до н.е.; в районі Рибасова, на півдні м. Інгулець – Південного ГЗК: кургани біля с. Рахманово, Довгинцеве, Вечірньокутська могила); зокрема, пам'ятки ямної культури (біля с. Орджонікідзе, на території мікрорайону 5-ї Зарічний), катакомбної культурно-історичної спільноти (XXIII–XVII ст. до н.е., біля шламосховища Південного ГЗК), культури багатовапеликової кераміки (1800–1600 роки до н.е.; курган Ремонтирська могила, с. Мирівське), пізньої бронзи (XIV–XI ст. до н.е.; Південний ГЗК), скіфів (VIII–III ст. до н.е.; Південний ГЗК, курган Розкопана могила біля с. Вечірній Кут), до епохи ранніх слов'ян і Київської Русі (II–VIII ст.).

З XI до XIII ст. край стає ареалом кочування придніпровських половців. З середини XII ст. Криворіжжя входить до складу східної монгольської держави – Золотої Орди і до початку XV ст. залишалася територією кочів'їв спочатку половців, а потім буджацьких татар.

У XV–XVIII ст. Криворіжжя належало до земель Війська Запорізького Низового, за винятком невеликого проміжку часу (1711–1737), коли ця територія формально належала Османській імперії.

Південна степова Україна та, зокрема, Кривий Ріг, привертала увагу багатьох видатних учених, що вивчали території освоєння земель запорозькими козаками, а також учених, що досліджували історію залізорудної промисловості. Інформацію про заселення Криворіжжя знаходимо в описах Гільома Левассера де Боплана (“Опис України”), В.В. Зуєва (“Путешественные записки”, 1787). До дослідження історії колонізації краю зверталися такі визнані українські історики, як Д.І. Яворницький (“Історія запорозьких козаків”), Д.І. Багалій (“Очерки колонизации и быта степной окраины Московского государства”, 1887), Н.Д. Полонська-Василенко (“Заселение южной Украины в середине XVIII ст.”); сучасні вчені – В.О. Пірко (“Заселения степовой Украины в XVI–XVIII ст.”, 1993), Ю.А. Мицик (“Козацкий край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст.”) та інші.

Розвиток Кривого Рогу – як й інших індустріальних центрів Півдня України – почався з освоєння багатих степових земель запорозькими козаками. Спочатку виникли зимівники, хутори, де запорожці займалися переважно мисливством, рибальством, сільським господарством. Значну частину продуктів, виробів і худоби із зимівників поставляли безпосередньо на Січ, невелику частину залишали для потреб сім'ї тощо. Відомі зимівники та хуто-

ри у балці Сухого Яру й урочищі Жовтого Лісу, Слободи Зайцево, Залізна, які поклали початок міста Горлівка.

На території сучасного міста Дніпропетровська існували зимівники козацьких старшин Миколи Коржа, Лазаря Глоби та інші [2,10], на основі яких у 40-х роках XVIII ст. виникла слобода Половиця, а в 1787 р. на горі, де тепер центральна площа, було закладене м. Катеринослав (Дніпропетровськ) [11], що включало зазначені зимівники та слободу.

Заселення території сучасного міста Донецька (до 1924 – Юзівка, в 1924–1961 роках – Сталіно) почалося наприкінці XVII ст., коли виникли зимівники в урочищі Олександрівка, а також нижче за течією р. Кальміусь запорожець Мандрика заснував зимівник Мандрикіне [12].

Після російсько-турецької війни 1768–1774 років і ліквідації Запорізької Січі заселення краю активізувалося. Царським уряд жалував землі офіцерській верхівці, поміщикам та обіцяв пільгові умови для козаків-переселенців. Але згодом їх було приписано до поміщиків як кріпаків. Так, колишній зимівник у 1803 р. став поміщицьким маєтком Авдотьїно. Населення займалося переважно землеробством і скотарством. Після відкриття покладів корисних копалин почалося промислове освоєння краю. Так, у 1820 р. на території сучасного міста Донецька відкрили поклади кам'яного вугілля, а у 1841 р. новоросійський генерал-губернатор М.С. Воронцов на орендованій у місцевого поміщика землі збудував рудник.

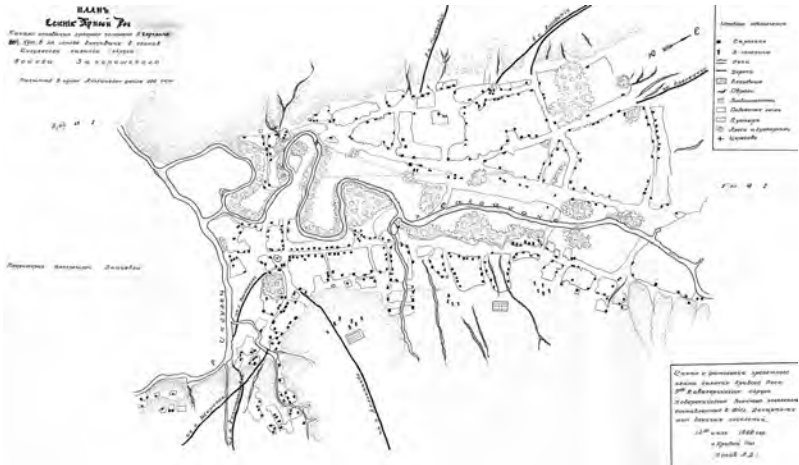
Після скасування кріпосного права на Півдні України почав створюватися новий промисловий район. Поруч із рудниками споруджуються заводи, виникають поселення для найманих робітників, здебільшого, землянки, бараки, а також для кваліфікованих робітників та інженерів – робітничі селища. Для будівництва шахт, рудників, заводів залучається іноземний капітал. У 1881–1884 рр. була збудована Криворізька (Катерининська, зараз Придніпровська) залізниця, що з'єднала Криворізький басейн із Донецьком вугільним басейном і Придніпров'ям. Саме залізниця зіграла значну роль в бурхливому економічному розвитку Криворіжжя.

Розвиток Кривого Рогу був тісно пов'язаний із історичними, зокрема, політичними, подіями та соціально-економічними факторами (насамперед, розвитком промисловості). Розглядаючи в цьому аспекті історію м. Кривий Ріг, можна визначити такі етапи його архітектурно-містобудівного розвитку: XVII–XVIII ст., XIX – початок XX ст., XX–XXI ст.

Місто XVII–XVIII ст.

З XV–XVII ст. Криворіжжя належало до земель Війська Запорозького Низового. Тут на той час споруджувалися окремі житла запорозьких козаків – курені, бурдюги, зимівники, які започаткували розвиток поселень, що пізніше ввійшли до складу майбутнього міста Кривий Ріг.

Через землі запорізьких вольностей проходили шляхи до Туреччини, Криму, Росії, до Азовського та Чорного морів. Найбільш відомими були Муравський шлях, що йшов із глибини етнічної Росії – від Тули, повз Курськ, Белгород, на Слобожанщину, потім через Орел на Запорожжя, далі через Самару, Вовчі Води і Конку, нижче виходив за межі запорозьких

вольностей та тягнувся до Перекопу; а також Чорний або Шпаків шлях, який починався в глибині Польщі, йшов через Львів, поблизу Умані, на Торговище, через р. Синюху, входив до земель запорозьких вольностей і йшов за р. Буг до шляху Керван–Юль. Окрім Чорного шляху вздовж західної околиці вольностей запорозьких йшли шляхи: Крюковський, Кримський, Переволочанський, Микитинський, Кизикерменський. Останній, зокрема, проходив від Кременчука на Жовте, Курячу Балку, Недаїводи, далі – вододілом р. Саксагані та р. Інгульця на Кривий Ріг, далі – вздовж Інгульця, через Давидів–Брід, в Кизикермен, до р. Дніпро і виходив на Кримський шлях. Також відомі ще Коржів і Саксаганський шляхи [1, с. 67].

У 1648 р., коли повсталі запорожці та селяни під проводом Богдана Хмельницького після битви під Жовтими Водами з польським військом С. Потоцького просувалися на північ, вони зупинилися біля корчми, яка стояла на Кизикерменському шляху. Відтак, селище, що знаходиться на півночі сучасного Кривого рогу, дістало назву Веселі Терни. Наявність корчми свідчить, що того часу тут вже існував козацький зимівник, який став основою формування майбутнього селища. За дослідженнями краєзнавців, цей зимівник знаходився на території колишнього мастку І.М. Харіна, залишки якого ще збереглися до нашого часу. Як указує Д.І. Яворницький [1, с. 68], вздовж річок Інгулець і Саксагань були розкидані значна кількість запорозьких зимівників. Д.І. Багалій у своїй праці “Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку”, навіть, наводить дані щодо їх кількості, зокрема, з початку XVII ст. вздовж р. Інгулець зимівників було 11, а куренів – 4, а також 1 для прикордонних військових команд. Зимівники представляли собою своєрідні хутори. “Сюди приходили для лову риби по 15–20 чужих людей, котрі залишалися тут на зиму, займалися скотарством, хліборобством та ін.”

На злитті рік Саксагані та Інгульця, за переказами, був зимівник кульгавого (кривого) козака Рога, що став ядром сучасного міста. Ім’я цього козака

отожнюється з ім'ям реального козака Івана Рога, який у 60–70-ті роки XVII ст. був вибраний кошовим отаманом Запорозької Січі. Водночас, слід зазначити, що урочище Кривий Ріг у документах Запорізького Коша значилося ще до виникнення поселення. Злиття рік у вказаному місці утворювала довгий мис у вигляді рогу. Цю територію і вважають ядром зародження м. Кривий Ріг.

До одного з найбільш ранніх також відноситься зимівник у с. Зеленому. Д.І. Яворницький зазначає, що в запорізькому займищі Зелене перша церква була влаштована на честь Св. Петра і Павла близько 1750–1755 років. Цього часу її парафія була досить великою і простягалася на понад 50 верст – від р. Зеленої до р. Жовтої [1, с. 278]. Це вказує на більш раніше походження с. Зелене, ймовірно, в XVII ст. Зимівник був розташований орієнтовно біля старого козацького кладовища.

У XVIII ст. земля запорізьких вольностей була розділена на паланки (рис. 1). Д.І. Яворницький припускає, що цей поділ відбувся у 1734 р. “Паланка” в перекладі з турецької означає “невелика фортеця”, у запорожців це означало центральне управління, або відомість чи повіт запорізьких вольностей. Центром паланки був двір із різними будівлями, оточений палісадниками.

Сучасна територія міста належала частково до Бугогартівської (правий берег р. Інгулець) та Інгульської (Перевізької) паланок. Центри цих паланок знаходилися поза межами сучасного міста: центром Бугогартівської паланки був Гард на р. Південний Буг, Інгульської – Перевізка (біля правого берега Дніпра) чи Кам'янка. На території Інгульської паланки знаходилися поселення та зимівники, серед яких згадуються Шестерня, Кривий Ріг, Тернівка (сучасний Тернівський район міста), Ракове [1, с. 160]. Слід зазначити, що поселення Кривий Ріг мало особливе значення для розвитку сучасного міста.

Відомі за усними повідомленнями краєзнавця В.В. Титова зимівники Андрія Ляха на Карачунах і Вечірньому Куті, на території селища “Криворіжстали” – кургани, які зруйнували при будівництві селища, в урочищі Дубова Балка –фортифікаційні укріплення козаків.

Для надійного зв'язку російських гарнізонів, розташованих на землях, що відійшли від Туреччини після миру 1775 р. (фортеці у Таганрозі, Кінбурні, Азові, Керчі та Єнакієві) з Росією та Україною, Запорізьким Кошем були встановлені додаткові* 4 поштові гони. Третій із них проходив Кизикерменським шляхом і з станціями на ньому були Кривий Ріг та Інгулець, де вже існували козацькі зимівники та поселення [1, с. 459–460]. Ця подія дала поштовх для розвитку центру сучасного міста та помилково прийнята за дату заснування міста. Пізніше селище Кривий Ріг отримало статус державної слободи. За ним було закріплено 21 тис. десятин землі.

У XVIII ст. на Криворіжжі виникають села поміщиків і поселення колоністів. З 1775 р. відоме селище Рахманівка, що зараз входить до складу міста, як поселення колоністів після ліквідації Запорізької Січі. На землях, отриманих від імператора Олександра I, генерал Рахманов заснував село,

* Поштові гони в Запоріжжі були встановлені наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.

що спочатку мало назву Олександрів Дар. Із 1761–1775 років також відомий як поселення колоністів після ліквідації Запорізької Січі населений пункт Інгулець (станція на поштовому тракті). Наприкінці XVIII ст. було засноване с. Диконька або Катеринівка (зараз – ім. Кірова), сюди поміщиця Диконська привезла з Пензенської губернії селян, яких виміняла на собак [2]. З цього часу відоме с. Сіромашине (сучасна Широка Дача) [2, с. 286]. Слід звернути увагу, що найшвидше розвивався сучасний центр Кривого Рогу – в 1781 р. тут містилося 34 двори, в 1787 р. – 68 дворів; наприкінці XVIII ст. населення складало 752 мешканця, а в 1805 р. – 1623 (рис. 2).

XIX – початок XX ст.

У 1829 р. Кривий Ріг був перетворений на військове поселення. В 1841 р. розробляється проект нового регулярного розпланування, але цей проект залишився на папері (рис. 3). Наступного року до Кривого рогу з Київського і Подільського військових поселень було переведено більше 200 чоловік (рис. 2). Після ліквідації військових поселень у Кривому Розі в 1859 р. нараховувалося 554 двори, де проживало 3664 мешканців [2], здебільшого, державні селяни. Поруч із сільським господарством почали розвиватися ремесла: бондарство, гончарство, швейне виробництво, млинарство.

У 1860 р. Кривий Ріг набув статус містечка, яке займало територію на злитті рік Інгульця та Саксагани: вздовж лівого берега Інгульця, включаючи сучасний парк ім. газети “Правда”. Далі межі міста проходили вздовж сучасних вул. Кривбасівської, переходили на вул. Свердлова, завертали до вул. О. Шмідта до перетину з вул. Українською, огинали квартали за вул. К. Маркса,

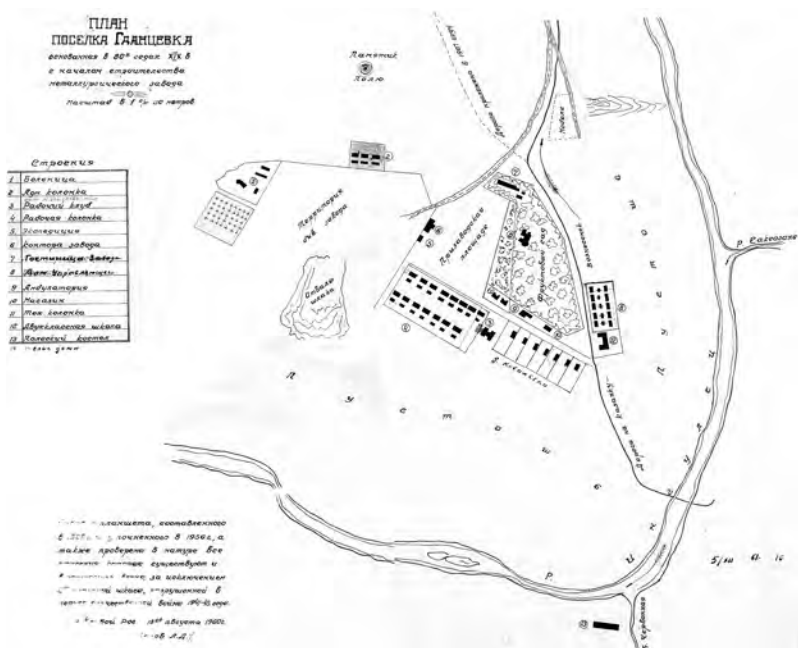
завертали до вулиці за кладовищем, пересікали вулиці Леніна, Чкалова, переходили через Широківську дорогу, замикаючи міський контур знову біля р. Інгулець.

До містечка підходили дороги з м. Кременчука, з селищ Широке, Констянтинівка, Довгинцеве, Мусівна та Лозоватки (рис. 2).

У XIX ст. з розвитком гірничодобувної промисловості навколо рудників починають виростати робітничі селища та маєтки гірничих інженерів. Так, у середині XIX ст. з'являється садиба О.М. Поля на сучасній вул. Дишинського (Саксаганський район міста).

З 1859 р. відоме селище Гданцівка (Данцівка). Тут у 1890–1892 роках споруджується Гданцівський чавунно-ливарний завод, перший металургійний завод створений на місці видобутку залізних руд, споруджений на кошти “Товариства криворізьких залізних руд” (рис. 4). У центральній частині сучасного міста найбільші рудники “Червоного пласта” мали свої невеликі робітничі селища з назвами АТ “Криворізьких залізних руд”, рудник “Генріх”. У північній частині сучасного міста, у селищі Веселі Терни в XIX – на початку XX ст. споруджується маєток І.М. Харіна на місці запорізького зимівника. Наприкінці XIX ст. у сучасному селищі ім. Леніна зводиться адміністрація і починає працювати рудник промисловця С.І. Колачевського. У сучасному Жовтневому районі Кривого Рогу з 1876 р. почав працювати Сухобалківський рудник. Для робітників рудника будується селище (рис. 5).

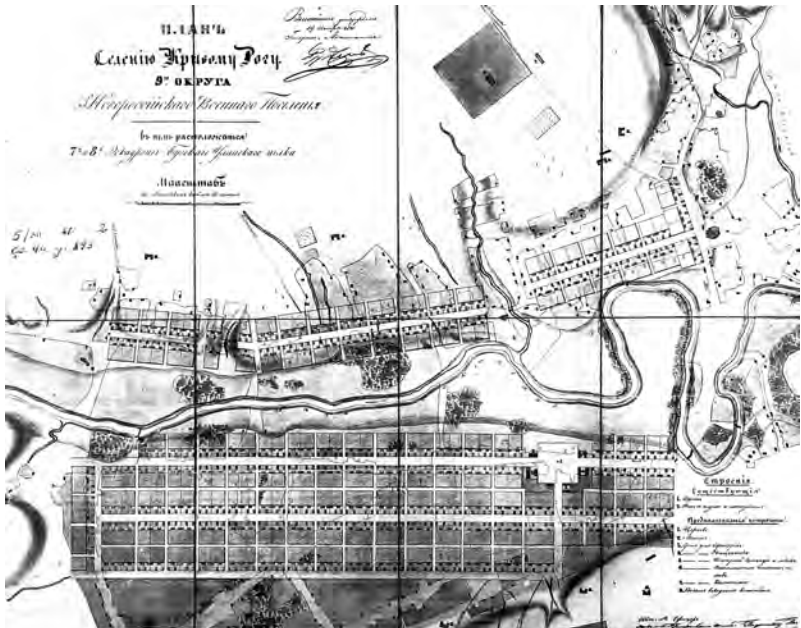
Наприкінці XIX ст. надзвичайно інтенсивно освоюється територія навколо тогочасного міста. Один за одним відкриваються рудники, біля котрих зводяться селища для робітників: у 1885 р. почав працювати руд-

ник на території сучасного селища ім. Фрунзе, в 1886 р. був відкритий Шмаківський рудник, що відноситься до Південно-Руського Дніпровського товариства (рудоуправління ім. К. Лібкнехта), поруч із яким з'явилося селище; з відкриттям Олександрівського рудника (1886–1888 роки) також виникає однойменне селище. З 1886 р. почався видобуток руди на території сучасного рудоуправління ім. Комінтерну. В 1884–1888 роках була заснована Новоолександрівка (сучасне селище Олександрівка). Олександрівський рудник почав працювати з 1888 р. і належав Брянському товариству (зараз рудоуправління ім. Р. Люксембург). У 1886–1895 роках почав працювати Коломойський рудник, поруч якого також виросло однойменне селище. На території сучасного селища ім. Артема в 1887 р. був відкритий Галківський рудник, який заснувало Південно-Руське товариство, – при ньому також розвивається селище. У 1891 р. з'явилося акціонерне товариство “Дубова Балка” – так з'явився рудник “Дубова Балка” з чотирма шахтами за 7 км від Лозоватки. Освоюється в 1899 р. Божедарівський рудник і виростає селище Божедарівка. Наприкінці XIX ст. почав працювати Покровський рудник, з цього часу розвивається й однойменне селище.

Значимо, що всі згадані території на той час ще не входили в межі міста.

На початку XX ст. м. Кривий Ріг займало частину сучасного Центрально-міського району. Орієнтовно межа міста походила від берегової смуги перед мостом через р. Інгулець за сучасною вул. Братиславською, вздовж витягнутого озера до перетину з вул. Леніна, вздовж вул. Кривбасівської до перетину

з вул. Л. Толстого, перетинала вулиці Свердлова та О. Шмідта і, включаючи частину кварталу між вул. О. Шмідта і Т. Шевченка, перетинала ріг вулиць Української та Кременчуцької; переходила вздовж кварталів, що прилягають праворуч до вул. К. Маркса, звертала на вул. Кобилянського, проходила до перетину з просп. Миру, через вул. Широківську, далі йшла вздовж вулиць Інгулецької та Маміна-Сибіряка, переходила через р. Інгулець і неподалік мосту з'єднувалася із зазначеною початковою точкою.

Межі міста XIX – початку XX ст. визначені на основі накладання на сучасну топографічну основу архівних планів селища Кривий Ріг, яке було засноване на землях, що входили до складу Інгульської паланки Війська Запорізького (знято з фотокопії проектного плану селища Кривий Ріг 9-го кавалерійського округу Новоросійського військового поселення, складеного в 1841 р. Департаментом військового поселення) та плану селища Гданцівка*. Містечко містилося на злитті рік Інгульця та Саксагані, де був за легендою, як уже зазначалося в даному дослідженні, зимівник козака Івана Рога; прилягало до поселення Гданцівки. Останнє було засноване у 60-х роках XIX ст. і на початку XX ст. вже фактично входила до території Кривого Рогу.

XX–XXI ст.

Після революції та громадянської війни (у 1920 р.) в Кривому Розі проживали 22,7 тис. мешканців, що становило на 15 % менше за дорево-

* Копію виконав у 1960 р. краєзнавець А.Д. Попов, на основі матеріалів Криворізького краєзнавчого музею.

люційний час. У 1924–1925 роках у місті налічувалося до 300 комунальних будинків, більше половини з них було відбудовано. На трьох центральних вулицях були прокладені тротуари, розпочалися роботи з озеленення міста. В 1927–1928 роках на лівому березі р. Інгулець, біля його впадання в р. Саксагань, було створено парк ім. газети “Правда”, а ще за кілька років на протилежному березі – Комсомольський парк.

У 1936 р. у Коривому Розі було створено 3 міські райони – Центрально-міський, Дзержинський і Жовтневий. Почало будуватися Соціалістичне місто металургів (Соцмісто).

Зі зростом промисловості швидко зростала чисельність населення міста. За переписом 1939 р. його кількість досягла 197621 жителів. У 1940 р. у Кривому Розі нараховувалося 24100 житлових будинків. Населення міста до початку 1941 р. складало 212878 осіб.

Після II Світової війни, що позначилася чисельними руйнуваннями й скороченням кількості населення міста, почалася відбудова Кривого Рогу. За планом першочергових заходів із реконструкції й відновлення повоєнне місто займало територію сучасних Центрально-міського, Довгинцівського та, частково, Саксаганського й Дзержинського районів (рис. 5).

У 1949 р. на північній околиці Соцміста був збудований новий житловий квартал, біля рудника ім. Дзержинського з’явилося нове житлове поселення “Перемога”. Закінчувалося будівництво водогону для південної групи рудників і станції Довгинцеве.

У повсенні роки були зведені селища з високим рівнем благоустрою та сучасним архітектурно-планувальним рішенням в Карачунах, у районі Південного ГЗК, Сухой Балки та інші. В районі Соцміста був споруджений новий адміністративний центр Кривого Рогу. Загалом, у 1951–1955 роках було введено в експлуатацію 1,2 млн. м² житла.

У 1953 р. була запущена I черга трамвайної колії, що з’єднала стару частину міста з Соцмістом. У 1958–1961 роках збудований канал Дніпро–Кривий Ріг, який мав важливе значення для водопостачання міста; відбулася газифікація міста. В 1965 р. запрацювала Криворізька ГРЕС.

Селища, що зараз входять до складу Кривого Рогу, були приєднані до міста набагато пізніше. Цьому процесу сприяло міста завершення будівництва у 1958 р. 100–кілометрової асфальтової магістралі, що з’єднала місто з північними і південними рудниками та селищами біля них. Так, у 1960–1970-х роках були підпорядковані Криворізькій міській раді селища Рахманівка, Залізничне, Суворово, Калініна, Зелене; м. Інгулець ввійшло до складу Кривого Рогу після 1963 р., в 1969 р. – Терни. Низка селищ сучасного міста – ім. Р. Люксембург, Новоіванівка – в 1960–1970 роках ще були підпорядковані селищній раді с. Олександрівка; селища Веселий Кут і Красна Балка – селищній раді с. Глєсватка, селища Шевченко та Широка Дача – відповідно селищним радам – с. Широкого та селища міського типу Миколаївка [2].

Справою подальшого містобудівного розвитку Кривого Рогу опікувався інститут “Дніпромисто” – значну увагу приділялося розробці проектної документації, крім плану першочергових заходів з реконструкції й відновлення

міста, в 1962 р. був розроблений генеральний план Кривого Рогу, в 1963 р. – генеральний план м. Інгулець, яке на той час ще не входило в межі сучасного Кривого Рогу. В 1968 р. колективом авторів інститутів “Діпромисто”, “Діпросталь”, “Кривбаспроект”, “Південдіпроурода” й інших закладів була розроблена “Схема районного планування Криворізького залізорудного басейну”, в 1977 р. була виконана “Схема розвитку і розміщення підприємств чорної металургії”.

З розвитком промисловості потребували вирішення проблеми забруднення навколишнього середовища. У зв’язку з цим у 1976–1979 роках колективом “Кривбаспроект” й інших інститутів був скорегований проект “Техніко-економічне обґрунтування захисту повітряного басейну міста Кривий Ріг”.

У 1980 р. інститутом “Діпромисто” відповідно до вказівок Держплану СРСР та Держживлібуду СРСР було розроблене “Техніко-економічне обґрунтування розвитку міста на розрахунковий період до 20 років” (тобто умовно до 2000 р.) з виділенням I черги розвитку – 10 років (до 1990 р.) і основних показників чисельності населення, житлового фонду, потреб територій для нового будівництва на 5–річний період (до 1985 р.); одночасно були розроблені питання прогнозу чисельності населення, основних напрямків територіального розвитку і формування розпланувальної структури розвитку головних магістралей і інженерних мереж на більш далеку перспективу (до 2010–2015 років).

Районування сучасного міста.

Зараз місто розділене на 7 районів, серед них:

– *Тернівський район*: був утворений у 1969 р. за рахунок частини Жовтневого району. Сучасна площа цього району біля 70 км². Тут проживає майже 100 тис. мешканців, знаходяться 2 ринки, біля 200 об’єктів торгівлі, технікум, два СПТУ, більше 20 шкіл, 18 дитсадків. Район має 2 стадіони, 2 басейни, 3 лікарні, 2 парки, 7 скверів, відомий на всю Україну Ботанічний сад, 3 палаци культури. Тут розташовані більше 300 підприємств різної форми власності. Найбільший із них – Північний ГЗК та шахта ім. Леніна*.

– *Жовтневий район*: утворений у 1936 р. Сучасна територія району після виходу з його складу і приєднання, як зазначалося, до Тернівського району території рудоуправління ім. Р. Люксембург, ім. Леніна, Первомайського рудоуправління, складає біля 700 тис. км². Тут проживає біля 140 тис. мешканців, діє 3 палаци культури, 2 театри, 3 музичні школи. У районі міститься парк і 8 скверів, 3 вищі навчальні заклади, 3 технікуми, 1 коледж, 4 СПТУ, ліцей, 21 станція швидкої допомоги, 3 міські лікарні, дитяча лікарня тощо.

– *Саксаганський район*: утворений у 1975 р. за рахунок територій Дзержинського, Жовтневого та Центрально-міського районів. Через увесь район проходить однойменна річка, від назви якої й походить його назва. В 1979 р. частина району відійшла до новоствореного Довгинцівського району (рудоуправління ім. Кірова, ім. К. Лібкнехта, північна частина

* Тут і далі дані з довідника “Рекламно-інформаційний Навігатор” (Кривий Ріг, 2006).

Довгинцівського району). Площа району на сьогодні складає більше 39 км², населення – біля 150 тис. мешканців. Тут містяться 12 великих підприємств, серед яких ВАТ “Міттал Стіл Кривий Ріг” (шахтоуправління), КУРЗ, шахта “Родіна”, комбінат нерудних матеріалів, трести “Кривбасрудбуд”, “Криворіжзалізобетонбуд”, “Криворіжескавація”, швейна фабрика “Постар” й інші. Знаходяться 27 дошкільних закладів, 3 палаци культури, театр, музей, 4 стадіони, 4 вищі навчальні заклади, 7 закладів охорони здоров’я, 5 профілакторіїв тощо. Вважається “спальним” районом міста. Тут розташовані мікрорайони: Горняцький, Сонячний, Ювілейний, і відомий за назвою на сьогодні в усій Україні – 95 квартал.

– *Центрально-міський район*: утворений у 1936 р. В 1936–1938 роках мав назву “Єжовський”. Це містоутворююча територія, первісне ядро виникнення міста Кривий Ріг. Зараз відіграє роль культурно-історичного центру. Площа його більше, ніж 6 тис. га, населення – більше 100 тис. чол. Має 24 заклади культури (театр, музей, палаци культури, бібліотеки), 2 вищі навчальні заклади, 1 технікум, 1 коледж, 1 музичне училище. Тут розташовані 5 парків, 29 скверів, 5 будівельних організацій, 5 науково-дослідних інститутів. Серед промислових підприємств тут розташований завод гірничого машинобудування, ВАТ “Рудор”, гранітний кар’єр, завод стінових матеріалів, пивзавод й інші.

– *Довгинцівський район*: утворений у 1979 р. частково з території Держинського району. Знаходиться в південно-східній частині міста. Складалась з південної (район кінотеатру “Дружба”, с. Залізничне та с. Суворове) і північної (Дніпропетровське шосе, житлові масиви Східний 1, 2, 3) частин. Назва району походить від прізвища власника цих земель поміщика Довгинцева. Тут розташовані понад 10 промислових підприємств, більше 8 будівельних організацій і 300 підприємств малого бізнесу. Район – залізничний центр міста. Тут знаходяться 15 шкіл, 30 дошкільних закладів, дитячий притулок “Пролісок”, 5 лікарняних закладів, аптеки, спортклуб “Локомотив” із басейном і стадіоном, більше 200 торгових і побутових підприємств, 7 бібліотек, ботанічний сад. Зараз територія району продовжує забудовуватися (архітектурні зміни районів Східний 2, 3).

– *Держинський район*: утворений у 1936 р. Він займав територію сучасного Держинського, Довгинцівського, Інгулецького та частини Саксаганського районів. На той час населення складало 90 тис. чол. Основні підприємства були завод “Криворіжсталь”, ТУ ім. Держинського, Довгинцівська частина залізниці. В 1963 р. зі складу цього району відійшла територія, на якій утворився Інгулецький район, у 1975 р. частина території відійшла до Саксаганського району, в 1979 р. – також частина до Довгинцівського району. Зараз тут проживає біля 70 тис. чол., знаходяться 3 лікарні, 9 лікарняних закладів, 8 вищих навчальних закладів, 3 технікуми, 1 медичний коледж, 2 СПТУ, 14 шкіл, 3 стадіони, 1 каток, 3 парки, біля 30 скверів, 1 цирк. Основні промислові підприємства ОАТ “Міттал Стіл Кривий Ріг”, “Кривбасвибухпром”, “Криворіжіндустанд”.

– *Інгулецький район*: утворений у 1962 р. за рахунок частини Дзержинського району. Розділений територією Широківського району. Відстань між житловими масивами Південного ГЗК та Інгулець – 28 км. На сьогодні площа району складає більше 100 км², проживає майже 72 тис. мешканців. Тут знаходяться 2 технікуми, 2 СПТУ, 17 шкіл, більше 20 дошкільних заклади, 3 палаци культури, 13 бібліотек, 3 басейни, 3 стадіони, 3 ринки, більше 200 підприємств торгівлі, 3 лікарняні заклади; розміщується більше 500 підприємств різних форм власності. Найважливіші з них: Південний ГЗК, Інгулецький ГЗК, Ново-Криворізький ГЗК (у складі ВАТ “Міттал Стіл Кривий Ріг”), трест “Криворіжаглобуд” й інші.

Загалом сучасний Кривий Ріг простягається вздовж мальовничих берегів р. Інгульця і р. Саксагані з півночі на південь більше, ніж на 125 км (за іншими даними 180 км), займає площу більше 43 тис. га, при цьому ширина міста складає всього до 20 км.

Схема розпланування міста.

Розпланування Кривого Рогу XVIII ст. була ландшафтною, враховувала рельєф місцевості, вигини річок і напрямки основних шляхів. Запорізькі зимівники розташовувалися, здебільшого, вздовж берегів р. Інгулець та р. Саксагань.

На початку XIX ст., коли в архітектурі й містобудуванні запанував класицизм, в основу розпланування Кривого рогу – як і практично всіх міст Російської імперії – намагалися покласти класицистичну регулярну схему (рис. 3). Але рельєф місцевості, наявність об’єктів рудовидобувної промисловості, вигини річок не дозволяли втілити в життя чітку поквартальну схему. Внаслідок цього з’явилось розпланування з урахуванням вищезазначених чинників (Веселі Терни, Терни, рудоуправління “Суша балка”, рудоуправління ім. Леніна, весь Довгинцевський і Центрально-міський райони сучасного міста тощо).

Квартали були різноманітні за конфігурацією: прямокутні, трапецієвидні тощо. До розпланування включалася також променева схема, яка підкреслювала основні містобудівні вузли. У більшості випадків остання утворювалася перехрестям великих магістралей, до яких іноді підключалися другорядні вулиці. На перехрестях у багатьох випадках були організовані площі з монументом, парки з монументом або транспортні розв’язки. Так, на перехресті просп. Миру – просп. Гагаріна – просп. Металургів – вул. Волгоградської утворена пл. Горького; на перехресті просп. К. Маркса – вул. Лермонтовської – вул. Харитонова – вул. Пушкіна – пл. Визволення з пам’ятником Героям-танкістам (не вдаючись до оригінальності, тут встановлений на п’єдесталі танк Т-34), перехрестя до просп. 200-річчя Кривого Рогу – вул. Мелешкова акцентовано пл. 30-річчя Перемоги; на перехресті вул. Волгоградської – вул. Мелешкіна – вул. Бикова – організована пл. Артема, в центрі якої споруджено пам’ятник, власне Артему (Ф.А. Сергєєву); на перехресті вул. Мусоргського – вул. Вознесенської (20 квартал і 44 квартал) розбитий парк ім. Богдана Хмельницького, який має внутрішню променеву розпланування.

У 1970–1980-х роках схема розпланування забудови міста була довільною, типовою для мікрорайонів радянських (Сонячний, 1, 2, 3; Східний, Горняцький та інші).

Загалом, можемо констатувати, що в результаті будівництва транспортної магістралі, що поєднала сучасну центральну частину міста і селища, які вирости біля рудників, утворився єдиний ландшафтно-містобудівний організм, який нині створює своєрідне урбаністичне обличчя, притаманне лише Кривому Рогу.

1. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. У 3х тт. – К., 1990. – Т.1.
2. Історія міст і сіл: Дніпропетровська область. – К., 1969.
3. *Багалій Д.И.* Очерки колонизации и быта степной окраины Московского государства. – СПб, 1887.
4. *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України від XVII ст. до 1923 р. – К., 1993. – С. 110, 299.
5. *Пірко В.О.* Заселення степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1993.
6. *Зуев В.В.* Путешественные записки. – СПб, 1782.
7. *Мицик Ю.А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–/XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997.
8. *Орловський В.М.* Залізородна промисловість України в дореволюційний період. – К., 1974.
9. Енциклопедія Криворіжжя. – Кривий Ріг, 2004.
10. Летопись Екатеринославской ученой комиссии. – Вып. 8. – Екатеринослав, 1912. – С.318–319.
11. *Маиунов В.* Воспоминания о городе Екатеринославе (1887-1910). – Екатеринослав, 1910. – С. 6.
12. По Екатерининской железной дороге. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1912. – С. 10, 99.